

EL PESSEBRE

PAU LLACUNA I ORTÍNEZ

ORÍGENS DEL PESSEBRE

Tradicionalment es diu que la representació del pessebre té els seus inicis l'any 1223, quan sant Francesc, per celebrar la nit de Nadal amb el seus germans, i com a conseqüència de l'ordre del papa Innocenci III que havia prohibit les representacions a l'interior de les esglésies, organitza una celebració en el bosc de Greccio portant-hi un bou i una mula (el relat d'aquesta missa ens el fa sant Bonaventura).

Per tant, es considera sant Francesc d'Assís com a “inventor del pessebre”. Més endavant, se n'escampa la pràctica per l'àrea mediterrània per mitjà del franciscans, molt estesos en aquell moment per la Provença, i més tard també mitjançant els dominics i els jesuïtes.

La tradició del pessebre, entès com el fem avui, és del segle XVI, tot i que de representacions del naixement de Crist en trobem ja en pintures i relleus anteriors a aquesta data, en el romànic i el gòtic. Però no ho considerem pessebre fins que aquestes escenes es desenganxen dels retaules i tenen una entitat pròpia: aquest fet passa a finals del segle XV.

EL MOT PESSEBRE

El mot pessebre ve del llatí “praesepe”, que significa menjadora de bestiar i per tant fa referència al lloc on diuen els evangelis que va

ser col·locat Jesús un cop va néixer. Sant Lluc ho relata de la manera següent: “Mentre eren allà [a Betlem], se li van complir els dies, i va néixer el seu fill primogènit: ella [Maria] el va faixar amb bolquers i el posà en una menjadora, perquè no havien trobat cap lloc on hostatjar-se”.

Tant en alemany (*krippe*) com en italià (*presepe*), francès (*crèche*) i català (*pessebre*), el mot fa referència com hem dit al lloc on és col·locat Jesús un cop ha nascut. En castellà, en canvi, se l'anomena *belén*, fent referència a la població on passen els fets.

EXPANSIÓ DEL PESSEBRE

En un primer moment, el pessebre es va fer en convents i parròquies. Més endavant, ja en el segle XVIII, entra en els salons aristocràtics (són els anomenats pessebres de saló), i d'aquí en surt el que avui coneixem com a pessebre popular.

Carles III, a Nàpols, es fa construir l'any 1760 un gran pessebre: es considera el primer pessebre de saló, que crea tota una escola en l'elaboració de figures i pessebres situada al sud de Itàlia. I és que a Itàlia tenim, bàsicament, dues escoles: la del nord, que lliga amb la tradició alemanya (anomenada de la regió alpina), i la del sud, la de Nàpols i Sicília. En aquest sentit, la nostra tradició pessebrista té la influència d'aquest últim indret.

Quan el rei ve a Espanya, porta la tradició pessebrista i organitza el “pessebre del príncep”, un

muntatge fet pel que serà més tard Carles IV. Els aristòcrates de l'època també l'imiten i comencen els "pessebres de saló".

En aquesta època trobem escultors pessebristes, sobretot a la regió de Múrcia, des d'on s'escampa per tota la península. El més important serà Francisco Salzillo, però a Catalunya ja tenim el primer gran escultor de figures: es tracta de Ramon Amadeu. Les figures, de fang, són de finals del XVIII. De tota manera, la primera data que certifica l'existència de figures de fang de pessebre a Catalunya a mans d'un particular es troba en l'inventari del canonge vigatà Pere de Bonavia, l'any 1585. El fet que les figures siguin d'argila indica els inicis de la tradició de la iconografia pessebrista de fang cuit, i sembla ser que aquelles figures no eren realitzades de manera molt artística i refinada, sinó que més aviat participaven de la senzillesa i ingenuïtat que són comunes a les figures populars. Els centres de producció a la península més importants són Catalunya, Múrcia i Mallorca. Aquests centres tenen una producció molt similar, de realització tècnica simple, que surten de mans d'artesans anònims.

Així, doncs, el pessebre popular de figures de fang, és essencialment llatí i meridional (Itàlia, França i Espanya), i dins d'aquest espai geogràfic són les zones mediterrànies on es dona acollida a la tradició amb més amplitud i amb similars característiques.

CICLE DEL PESSEBRE. FONAMENTS EVANGÈLICS

El cicle del pessebre comença el 13 de desembre, Santa Llúcia. En aquesta data es feia la tradicional Fira de Sant Llúcia, davant de la catedral de Barcelona (actualment s'instal·la ja molt abans). De la primera fira en tenim constància l'any 1786.

El pessebre, tradicionalment, no es feia fins al dia de Nadal i es treia per la Candelera, el dia 2 de febrer. Així i tot, en moltes cases, parròquies

o convents es començava abans, tot i que no es considerava acabat fins que hi havia la figura del nen Jesús, que s'hi col·locava el dia de Nadal.

Pel que fa a la iconografia del pessebre, cal dir que es basa en els evangelis de Lluc 2, 21 i Mateu 2,22. De sant Lluc tenim la iconografia del naixement (buscant hostatge, la cova, l'anunciació, els àngels i la presentació al temple). De sant Mateu tenim la iconografia del Reis, la fugida a Egipte i els sants innocents. Finalment, hi ha altres elements que provenen del evangelis apòcrifs, com el bou i la mula o Jesús treballant al taller de sant Josep.

TIPUS DE PESSEBRES

Els pessebres poden ser artístics o populars. Els artístics constitueixen l'anomenat també *pessebrisme*. Es fonamenta en la construcció d'un diorama amb un sol punt d'observació. Es dóna molta importància a la perspectiva; el material emprat és de guix escaiola i se segueix una tècnica específica i molt depurada. El pessebre artístic és molt primmirat en les proporcions i la coherència històrica.

El diorama neix a Barcelona, de la mà d'Antoni Moliner. A Catalunya n'hi ha quatre escoles: la de Castellar del Vallès, especialitzada en folklore català; la de Barcelona i Vic, amb pessebres molt pictòrics i molt curosos en la perspectiva; la de Terrassa, que són els més realistes i amb més perfecció tècnica; i la d'Olot, de tècnica impressionista.

Pel que fa als pessebres populars, són els més antics. El seu muntatge es fonamenta en elements naturals: el suro per a l'estructura, la forma i la imitació de les muntanyes i en la construcció de la cova; la molsa fresca, per simular els prats; la sorra o serradures de fusta per fer els camins i viarans pels quals els pastors van a la cova; finalment, i per simular un rierol, el paper de plata. També s'hi poden col·locar branquillons per simular els arbres. Els més adients són els de farigola, romaní, bruc, etc. Totes les figures s'han de col·locar amb les proporcions adequades. En canvi, en el pessebre

popular, no tenen importància els anacronismes, històrics i estacionals. Així, podem veure en un mateix pessebre figures vestides amb indumentària típica catalana, mentre d'altres van vestit de forma hebraica, o un pastor al costat d'un sereno. També podem tenir un paisatge nevad al costat d'una persona que està batent a l'era, o d'un hort en flor. El pessebre popular, doncs, s'adapta al temps i als gustos del qui el fa, és més lliure i reflecteix millor la vida quotidiana, mentre que el pessebre artístic o pessebrisme conserva l'ambient més o menys bíblic.

LES FIGURES

Joan Amades creu que les figures de pessebre tenen els seus antecedents en les figuretes de fang que servien per fer una ofrena a una divinitat. Ell manté que algunes de les figures/xiulets que es troben a l'àrea Mediterrània (Mallorca, Creta, Andalusia, Portugal) són les hereves d'aquelles figures i que en part les del pessebre treuen la seva iconografia d'aquestes figures.

En el pessebre actual hi ha dos móns diferents: el que simbolitza el diví, el fet sobrenatural, i el que simbolitza el terrenal, el món real. Les figures que representen el món diví, no han sofert gaires variacions al llarg dels anys, mentre que les que representen la terra poden variar, ja que són d'intervenció popular.

Cada terra ha incorporat a la figuració del pessebre la seva manera peculiar de viure. El pessebre mediterrani reproduïx bàsicament l'ambient rural del segle XVIII i part del XIX. Les figures van vestides amb la indumentària pròpia de la terra, i estan fent els treballs propis d'aquella època (bugadera, llaurador, pastor, la dona de les gallines...). Aquestes figures vestides amb la indumentària folklòrica es mantenen fins als nostres dies, i s'identifiquen amb la particularitat del país on es fa el pessebre. Així, mentre que a Catalunya trobem figures vestides amb faixa i barretina, els

“santons” francesos van vestits amb la indumentària provençal. A la segona meitat del XIX entra la moda de vestir les figures a la manera hebraica: és un afany historicista, que es desenvolupa més en les figures dels pessebres més artístics, les anomenades també “figures fines”.

A vegades, les figures populars també adopten aquesta indumentària “hebraica” tot i que continuen representant els mateixos personatges, amb l'anacronisme, tan comú del pessebre, d'aparèixer vestits “a l'hebraica” al costat de masies catalanes.

TIPOLOGIA DE LES FIGURES

Les figures de l'àrea mediterrània tenen característiques comunes tant en la seva realització formal com en les escenes i els personatges que reproduïxen. Si les valorem per la seva factura, n'hi trobem de dos tipus, les populars i les artístiques. Les diferències entre ambdues són de realització tècnica i plàstica, però no temàtica.

L'artista, figuraire que fa les peces artístiques, busca fidelitat i preciosisme, i en moltes ocasions intenta plasmar un retrat viu i realista. Per la seva banda, el figuraire popular, moltes vegades anònim, busca la síntesi, l'eliminació d'elements superflus, crear l'esquema que permet identificar fàcilment el personatge. Les figures estan plenes d'ingenuïtat i d'una gran puresa i simbolisme.

El pessebre té bàsicament dos blocs escènics: el que representa la tradició evangèlica i el de les figures d'inspiració popular. Escenes de tradició evangèlica —les que menys han canviat al llarg de la història— són la cova, l'anunciació o l'adoració del Reis. En canvi, han desaparegut quasi completament les figures de la fugida a Egipte, buscant posada i sant Josep treballant la fusta. Pel que fa a les figures d'inspiració popular, hi podem trobar músics, figures amb ofrena i figures realitzant una activitat, ja siguin dones (la filadora, la dona de les tites que té cura de les gallines, la dida i la bugadera) o bé homes, que tenen més varietat (els

pastors, el fangador, l'home que llaura, el llenyataire, el pescador, el caçador i el traginer).

Dins les figures d'inspiració popular trobem les anomenades figures anecdòtiques: el caganer, el capellà amb paraigua i la castanyera. Aquestes són potser les més pròpies del pessebre popular tal com l'entenem nosaltres avui.

El pessebre també té una àmplia representació d'animals com ara bous, oques, vaques, indians, burros, ases i, en alguns casos, gats i gossos.

FIGURES DE TRADICIÓ EVANGÈLICA

1. LA COVA. Representa el naixement de Crist. Està composta per sant Josep, la Mare de Déu, el nen Jesús, el bou, la mula i els àngels. Sant Josep es representa sempre dret, vell, amb barba blanca i vara florida; vesteix generalment amb una túnica de colors foscos, roja o morada, i un mantell ocre. La Mare de Déu es representa com una dona jove de pell blanca, generalment agenollada o asseguda i amb el cos una mica reclinat, amb l'actitud de contemplar el seu fill. Els colors més freqüents de la seva indumentària són el mantell blau, que li cobreix el cap, i el vestit rosa. No se sol representar mai amb robes del país excepte en el cas de les figures mallorquines. El nen Jesús se sol representar nu o vestit de blanc o blau, grassonet, de carns rosades i cabell ros. Està ajagut en un bressol. A vegades el llit i el nen formen una sola peça. Té els braços units al cos o oberts cap endavant. Pel que fa al bou i la mula, la forma corrent de representar-los és ajaguts. El bou es pinta de color rogenc o marró. La mula és negra o grisa, a vegades amb el ventre i el morro blancs.¹ D'altra banda, és tradició

1. La tradició de situar el bou i la mula en el pessebre es troba, com ja hem vist, en els seus inicis, quan sant Francesc fa el primer pessebre; amb tot, la informació de l'existència d'aquests animals en l'estable on neix Jesús surt dels evangelis apòcrifs, concretament de l'evangeli del Pseudo Mateu.

posar sobre la cova diferents àngels envoltats de núvols, formant un cor celestial. En el pessebre popular l'àngel es figurava sobre un núvol també fet de fang —per la forma del núvol l'anomenaven “l'àngel de l'ou ferrat”. Els àngels van vestits amb túniques blanques o blaves, cenyides per una cinta blanca. A vegades mostren un inscripció que diu “Gloria in excelsis Deo”.²

2. ELS REIS. Són la representació de l'Epifania. Els reis són tres: Melcior, Gaspar i Baltasar. Generalment, els reis van a cavall o a camell. Les potes del cavall estan enganxades amb una base de fang. A vegades van acompanyats per tres patges. La indumentària dels Reis ha variat molt poc: s'inspira en la vestimenta gòtica i a vegades en els dibuixos dels naips. El Rei Negre n'és l'excepció. Sempre tenen un detall daurat per donar riquesa.

Als Reis se'ls feia seguir un itinerari en el pessebre: el dia de Cap d'Any se situaven en el punt més allunyat i cada dia se'ls feia avançar una mica fins arribar a la cova el dia dels Reis.

La tradició que els Reis són tres es deriva del que diu l'evangeli de sant Mateu, que sols parla de tres presents (or, encens i mirra), tot i que sant Mateu no parla pas de reis sinó de savis. En el segle VI, en un mosaic de l'església de S. Apollinare Nuovo de Ràvena, es fixen el noms del Reis: Melcior, Gaspar i Baltasar. Un segle més tard s'atribueix a cada rei el present que porta i quin símbol té: Melcior, blanc, vell, porta or, símbol de reialesa; Gaspar, rosat, jove, porta l'encens, un perfum per als déus; Baltasar, bru, porta la mirra, símbol del qui ha de morir.

Ja en el segle XV, en el tractat *Catalogus Sanctorum* de Petrus de Natalibus, se'n fixa l'edat: Melcior, 60 anys; Gaspar, 40 anys; i Baltasar, 20 anys. Fins a aquell moment encara no trobem el rei negre. Serà a partir del segle XVI que es relacionen els tres Reis amb els tres fills de Noè. Així, de la dinastia de

2. A Castella, el conjunt de figures que representen el naixement de Crist s'anomena “El Misterio”.

Jafet provindrà el rei Melchior, lligat a Europa; Gaspar és de la dinastia de Sem i prové d'Àsia; Baltasar és de la dinastia de Sem i viatja des de l'Àfrica.

3. L'ANUNCIACIÓ. Els evangelis expliquen que uns àngels van anunciar el naixement de Crist a uns pastors de la contrada. En el pessebre es presenta aquest fet amb tres pastors reunits al voltant del foc i un àngel que els anuncia el Naixement. Un dels pastors jeu com si dormís o bufant el foc, un altre està agenollat amb braços oberts en actitud de sorpresa i un altre s'està assegut llescant el pa. A Catalunya, aquest últim també pot estar fent l'allioli. Diguem, finalment, que l'àngel de l'Anunciació té les ales desplegadas com si volés i que a Igualada l'anunciació s'anomena tradicionalment *ambaixada*.

FIGURES D'INSPIRACIÓ POPULAR

FIGURES QUE REALITZEN UNA ACTIVITAT. Com ja hem dit, de sempre, el pessebre ha reproduït les activitats diàries tant de dones com d'homes. Ja en els pessebres napolitans, aristocràtics, hi havia escenes de vida quotidiana. Pel que fa a activitats de les dones, cal recordar que a la comunitat rural la dona té dues funcions importants sorgides de la tradició i el costum: ocupar-se de la casa i dels infants. Antigament, les tasques de la casa eren moltes i variades: filar i teixir, rentar roba, anar a buscar aigua, tenir cura de les bèsties, fer el pa, etc. Les figures femenines del pessebre recullen gran part d'aquestes activitats, especialment les que tenien lloc a l'exterior de la casa, ja que les feines de l'interior hi són excepcionals. Pel que fa a les activitats dels homes, es realitzen gairebé sempre a l'exterior: són treballs de la terra, de bosc, i sempre es representen sense tenir en compte les estacions de l'any de la vida real.

FIGURES AMB OFRENA. El tema de l'adoració dels pastors ja apareix en les primeres representacions plàstiques de la Nativitat, perquè és present en el relat dels evangelis. La imaginació popular ha fet la seva interpretació d'aquest tema, vinculant-los a la terra i a la gent del poble. Generalment

totes aquestes figures porten una ofrena que es pot identificar fàcilment i que a vegades els ha donat nom. Les més freqüents són el pastor amb el be al coll, la dona del pollastre, la dona o l'home del pa, la dona del cistell, l'home de la carbassa, etc.

FIGURES ANECDÒTIQUES. Són les més conegudes i pròpies del nostre pessebre. Parlarem del caganer, de la castanyera i del capellà amb paraigua.

Pel que fa al *caganer*, es representa ajupit amb el cul a l'aire, com si estigués fent "les seves feines". A Catalunya porta barretina, i a vegades se'l representa amb pipa. També se'l pot trobar llegint el diari o amb un bocí de diari a la mà. Se'l col·loca en un lloc ben a la vista dels qui miren, però amagat de la cova.

El caganer apareix ja en els pessebres del segle XVIII i se n'han fet interpretacions múltiples: hom li atribueix la facultat d'adobar la terra i, per extensió, la salut dels membres de la família. És, doncs, un signe de fecunditat i una forma d'invocar la fortuna.

Les primeres representacions del caganer les trobem en diversos indrets: en un relleu del cor de la catedral de Ciudad Rodrigo, en una mènsula de la Seu de Lleida, en un relleu de la Mare de Déu de Montserrat que es troba en el Museu de Belles Arts de València, a la façana de la casa del poble d'Illa al Rosselló... No és, doncs, una iconografia desconeguda en el món cristià. Com a figura de pessebre es troba en altres cultures que no són la catalana com és ara a Portugal (*cagoes o caganeiros*), a Nàpols (*caconi o pastori che caca*) i també en els pessebres de l'Aragó, País Basc, Andalusia i Múrcia.³

Pel que fa a la *castanyera*, se la representa asseguda amb un sac o panera per a les castanyes i una foganya per coure-les. A vegades té un fanalet per il·luminar-se de nit. Es col·loca en el camí que va a la cova o en llocs transitats, un carrer, a prop d'un pont, etc.

3. Actualment hi ha moltes formes de caganers: Pare Nadal, bomber, guàrdia civil, etc. En els anys seixanta el figurista Lluís Vidal va introduir la Caganera.

Finalment, el *capellà amb paraigua* és l'anacronisme més clar en el pessebre català. Se'l representa de diverses formes, a peu dret o dalt d'un ruc. La figura més usual és la del capellà tot sol, vestit amb sotana i amb paraigua vermell obert o tancat, agafant-lo amb la mà. El paraigua vermell havia estat, en alguns pobles, un signe extern que duia el capellà quan anava a visitar algun malalt greu. És possible que la figura del capellà romanqués en el pessebre com a reminiscència del rector que, amb un grup d'autoritats, encapçalava, en el pessebres vuitcentistes, la comitiva de gent del poble que anava a adorar. Al segle XIX va desaparèixer la comitiva i va quedar la figura del capellà, que va arribar a tenir un caràcter burlesc.

BIBLIOGRAFIA

- AMADES, JOAN:** *El Pessebre*. Barcelona: Aedos, 1959.
- ARRUGA, JORDI; MAÑÀ, JOSEP:** *El Caganer. La figura més popular del pessebre català*. Barcelona: Alta Fulla, 1992.
- BARRUTI, MILA; VINYOLÉS, LAURA:** *Les figures del pessebre popular*. Barcelona, 1980.
- CARTER, JOSEPH:** *Evangelios apócrifos*. Màlaga: Sirio S.A., 1998.
- COOPER, J. C.:** *Diccionario de símbolos*. Barcelona: Gustavo Gili, 2000.
- GAMISSANS, FRANCESC:** *El Pessebre, ahir i avui*. Full Diocesà – Vic, Tarragona, Solsona, núm. 40418, 18 de desembre de 1995.
- GOCKERELL, NINA:** *Nacimientos = Presepi = Presépios*. Köln: Taschen, 1998.
- RODRÍGUEZ, PEPE:** *Mitos y ritos de la Navidad. Origen y significado de las celebraciones navideñas*. Barcelona: Ediciones B, 1997.
- VIOLANT I SIMORRA, RAMON:** *El llibre de Nadal*. Barcelona: Alta Fulla, 1983.

PAU LLACUNA I ORTÍNEZ (Igualada, 1952) és llicenciat en Filosofia i Lletres, especialitat Història de l'Art. És autor de diverses obres sobre el patrimoni igualadí. Gestor cultural, actualment és el gerent de la Fira de Teatre al Carrer de Tàrraga.

